

Mišljenja

napomena uredništva:

Objavljajući ove tekstove, u novopokrenutoj rubrici **Mišljenja**, želimo naglasiti da ćemo nastojati ubuduće kontinuirano negovati kritički i polemički intonirane pristupe, koji, u svojoj osnovi, teže za analitičkim snimkom problema i pojava u književnosti, umjetnosti i kulturi i za uspostavljanjem dijaloga. Želimo da naglasimo da uredništvo neće apriori stajati iza stanovišta izrečenih na ovim stranicama, ali će podržavati pravo svakog autora, ukoliko svoje mišljenje dovede do razložne i argumentovane artikulacije, da se ravno-pravno uključi u raspravu.

»ETHOS JE ČOVJEKU DEMON« (Heraklit)

(Odgovor Čedomilu Veljačiću na njegovo pismo uredniku Kultura Istoka)

Borislav Mikulić

Poštovani druze Veljačiću, Odlučio sam da Vam odgovorim na Vaše pismo povodom mog prikaza Vaše knjige **Ethos spoznaje**, u kojem ste me ipak prozvali a da ni na jednom mjestu niste spomenuli moje ime. U pismu spominjete »nesporazum« i »obrtanje« Vaših riječi s moje strane, zbog čega jedino smatram da trebam odgovoriti na njega. Vaše je pravo, naravno, da pišete sve što mislite, ali Vi ste zaboravili da »plod« dozrijeva samo kao plod nekog djela; »karmen« je čin/učinak, zalag univerzalnosti i obaveznosti svakog ljudskog čina po kojem čovjek jeste čovjek, ili nečovjek odgovoran i za sebe i za svijet »oko« sebe. Princip karmena nije ništa drugo do ono što Kantovim rječnikom možemo reći o »maksimi«: ona može biti »moja« i ljudska samo ako je toliko univerzalna da može biti »imperativ« valjan i vrijedan za sve. Prema tome, Vaš čin je Vaš učinak, Vaše djelo je Vaš plod. Budući da ste Vi pobrkali učinak za čin, plod za djelo, pobrkali ste i sve ostalo. Slika te zbrke je ovo Vaše pismo.

Vi se u pismu pitate »Otkud toliki nesporazum?«, budući da ja u svom prikazu Vaše knjige uzvikujem »Kakva spoznaja, takav ethos!«, što je, po Vašim riječima, upravo suprotno od onoga do čega je Vama stalo, naime – kakav ethos, takva spoznaja.

Trudeći se da ozbiljno i dobronamjerno uzmem ono što ste napisali u pismu, **filozofski relevantnim** mogu shvatiti samo onaj dio o logici isključenja trećeg i logici otvorenih horizonata, koji kulminira u

rečenici, »obrnutoj« od moje, »Kakav ethos, takva spoznaja.« Ta rečenica, za koju se tek sada moram potruditi da pokažem da nije obrnuta od moje, nego da je u njoj sadržana, odnosno da jedna u drugoj pokazuju svoje pravo lice, navodi me na misao da Vi pledirate za »primat« ethosa nad spoznajom, odnosno, budući da govorite o »ethosu spoznaje«, da pledirate za njegov primat nad logikom, prvenstveno onom zatvorenih horizonata i isključenja trećeg. Zaista je začudujuće otkud onda toliki nesporazum, kad moj prikaz sigurno nije usmjeren protiv takve ideje? U čemu onda leži nesporazum, ako ne u tome? Zaključujem, po Vašim riječima, da se radi o mom nerazlikovanju »ethosa« i »etike«. Ja nisam naročito uvjeren u to da je potrebno biti obrazovan klasično-filološki da bi se uopće znala razlika između ethosa i etike i da bi se uopće mogao napisati (dobronamjerni) prikaz knjige, kako s obzirom na autora, tako i na čitaoca? Nadam se da ipak tako ne mislite, jer bi takva slabašna ideja filološke kompetencije bila ispod nivoa Vaše visoke filološke prakse, o kojoj svjedoče Vaši vrijedni prijevodi sa sanskerta.

U traženju odgovora na pitanje o ethosu i etici neće nam, na žalost, pomoći rasprava o logici zatvorenih (zapadnoj) i otvorenih (istočnoj) horizonata, budući da je sa Vašeg decideranog stajališta otvoreno, istočnog horizonta sve ostalo zapadno i zatvoreno, tamo u kojoj su sve krave crne do najcrnijeg pozitivizma. Ja, na žalost, nemam na raspolaganju toliko prostora da Vam pokažem što ste Vi sve u toj tami pozitivistički pobrkali, iako tvrdite da mislite logikom »otvorenih horizonata« i time jedino dokazujete da na osnovu tog »istočnog« stajališta ni za dlaku niste u prednosti od »zapadnog« stajališta, čak ne ni od onog koje se »pravi Englez«, iako ga kritizirate. Meni ne pada na pamet da »Zapad« branim od »Istoka«, ali me začudjuje da Vaša istočna logika nije ništa manje kratka i uska od zapadne.

Skrenuvši diskusiju na odnose zapadne i istočne logike, zaobišli ste moj prigovor u prikazu Vaše knjige da niste »tematizirali« ethos spoznaje, koji, međutim, upotrebljavate kao instrument komparacije filozofa i filozofija od Sokrata do Sri Aurobinda **polazeći od Kanta**. To, međutim, ne znači da je ethos spoznaje za Vas samo »instrument« komparacije, nego sigurno i temeljni uvjet, odnosno transcendentala mogućnost same komparacije, i tim više sam kao čitalac i autor prikaza obavezan da to tako i shvatim, tj. obavezujuće kako za mene, tako i za Vas. Zašto onda mislimo da je ta komparacija, iako transcendentala utemeljena u principu ethosa spoznaje, kratki spoj (kao što je već rečeno u prikazu)? U čemu je ona to transcendentala utemeljena?

Možda zaista nitko pametan ne vidi ništa loše u paraleli Cezar – Aleksandar Makedonski (ja lično ne vidim gdje je pamet u tom pitanju), ali se čudim kako Vi ne vidite da ta »paralela« nema nikakve veze s »paralelom« između primata praktičnog uma i yoge kao discipline duha i tijela (na račun tijela, a u interesu duha!), koju povlačite po »koordinatama« ethosa spoznaje. Pitanje je bilo o ethosu spoznaje i ideji praktičnog uma, a ne o Cezaru i Aleksandru. Filozofski je ipak u tim »paralelama« relevantno to da Vi u ideji i principu primata praktičnog uma, pravnog smisla i cilja Kantove filozofije, vidite yogu, kao što u yogi vidite princip praktičnog uma, i to posredovano idejom »ethosa spoznaje«. Već sam rekao da se mogu složiti s Vama da ideja praktičnog uma »sadrži« ethos spoznaje, odnosno i princip yoge kao princip »individualnog« i »introvertnog« usavršavanja (nesavršenog) ljudskog bića, ali ne i da ethos spoznaje »pokriva« ideju praktičnog uma. Dosljedno Vašem iskazu da stojite na stajalištu istočnih filozofija, Vi i ethos spoznaje razumijete i tumačite sa stajališta yoge (»koja se dovoljno adekvatno može prevesti kao »disciplina«) – praksa yoge jeste princip ethosa spoznaje, ethos spoznaje ozbiljen je u praksi yoge. Ako se možemo i složiti da je ovakva interpretacija yoge legitima, to nije još ni u kom slučaju dovoljan razlog da tu kontigentnu činjenicu uzmemo za pozitivni princip komparacije, kao što to činite Vi, nego da do te »činjenice« kao činjenice tek moramo doći, i to ni zbog čega drugog nego da za ljubav upravo logike otvorenih odnosa vidimo koliko je ta činjenica »činjenica«, a koliko sječište odnosa.

»Činjenica« o kojoj je ovdje riječ jeste, dakle, da je yoga kao princip ethosa spoznaje, i s druge strane, ethos spoznaje, ozbiljan u praksi yoge barem onoliko oblik ljudskog života koliko je dovoljno da pripada sferi »praktičnog uma«, čak i

više od toga, da je yoga već onaj oblik teorijske svijesti koji bi Kant sigurno morao nazvati prijelazom u praktički um. Iako je ova »činjenica« ne samo vrijedna razrade, nego je ta razrada i pravi zadatak za interpretaciju, ovdje se, na žalost, morao odustati od toga. Mi smo već tu da vidimo da je praksa yoge, i to yoge kako ga Vi određujete i interpretirate, zajedno s onim što nazivate »ethosom spoznaje«, praksa spoznaje; ethos, u Vašem »nacrtu«, ne stoji u odnosu ni spram čega drugog, čak ni u odnosu razlike spram »etike«, do čega ćemo tek doći, nego upravo u odnosu spram spoznaje, kao ethos spoznaje; ethos pripada spoznaji, spoznaja ethosu, ethos je u spoznaji, spoznaja u ethosu. No, sigurno nije tajna niti za Vas, niti za mene, niti za »čitaoca«, da su i princip ethosa spoznaje i praksa yoge **ljudski princip** praksa, jer ne radi se ni o kome drugome nego o tom »biću« (Seiendes) koje se na taj način odnosi spram bitka (sein) da ga razumijeva – »bitkorazumijevajuće biće« (seinverstehendes Seiendes) Heideggerov princip fundiranja ontologije, bez obzira na svoje specifičnosti i kasnije Heideggerovo distanciranje od njega, bolje bi pristajao komparativnoj shemi nego Kant sa primatom praktičkog uma kao **transcendentnog horizonta** svih ljudskih »odnosa«. Ljudsko prisustvo u svemu tome od tolike je važnosti koliko uspijevamo uvidjeti da je ethos spoznaje ljudska »stvar«, i to na taj način da vidimo da je ljudski ethos u spoznaji i spoznaja šama ljudski ethos. To je preformulacija one kontigentne činjenice o kojoj smo netom govorili u vezi s yogom, i rekli da treba ispitati njezinu »činjeničnost«, jer radi se o onoj istoj zamci o koju smo se već spotalik: ako spoznaja i jeste ljudski ethos, spoznaja nije sav ljudski ethos, odnosno obrnuto i još radikalnije – ljudski ethos nije spoznaja.

Ethos anthropoi daimon. (Heraklit, Diels, B119) Nabiranje značenja u riječniku pod »ethos« i »daimon« neće nam sigurno pomoći da prozremo Heraklitovu tamu. Niti »istočna« niti »zapadna« logika nemaju smisla za »demonsko«, budući da se **odlučuju za spoznaju**, sebe određuju po principu spoznaje, njihovo mjesto i interes (inter-esse) jeste spoznaja. Logika, i jedna i druga i »treća«, time »prekoračuje« granicu ljudskog orkuva, bez obzira na to da li je instrument (organon) spoznaje ili spoznaja sama, ili ispituje njezine granice, ili hoće ukinuti metafiziku, ili hoće pokazati svoj vlastiti besmisao. Smisao i lik logike možemo odrediti tek po ethosu spoznaje, on je naš pravi »topos«.

Čin zaposjedanja ethosa od spoznaje ima za svoj učinak **ekskluziju** svega drugog iz ethosa; to »sve drugo« zove se daimon. »Čovjeku je narav demonska.« »Čovjeku je mjesto demon«, kako god da »prevedemo« Heraklitov fragment, za nas ostaje obavezujuća činjenica da je u »ethosu spoznaje« ljudski demonski ethos reduciran na spoznajni ethos. Tom redukcijom počinje i njome se održava nitko drugi do sama filozofija, koja sebe određuje bilo kao ljubav za znanjem ili kao znanje samo, sve dok njezin princip jeste znanje, znano i znatljivo; jedno, isto i istinito. Znanje zna ono što jest, ono što nije nije samo ne-znano nego uopće nije. Za znanje »nije« i »ništa« nisu nikakva zbiljskost. Zbiljski i istinski jeste samo jestost (astitvam). Ako ljudski ethos sebe određuje kao ethos spoznaje po principu znanja, onda je on daleko od onog demonskog ljudskog ethosa za koji daleko od znanja bješe ono što disaše jednom moći prije koje »niti bješe da jest niti da nije«, niti »suće« (sat) niti nesuće (asat) – Nasadiyasukta, RV 10.129; za taj demonski ethos duše su još pjesnikovali i stvarale, ukidajući unaprijed antinomije svijesti koje će svoje stanište (ethos) naći u spoznaji, za koju »nije«, nesuće (asat) nije niti zbiljsko niti istinito, jer nije niti znano niti znatljivo. Ethos spoznaje kao **princip**, a ne samo kao instrument komparacije, jeste po istoj toj liniji ethos **pozitivizma** filozofskog mišljenja kao znanja, koji seže toliko duboko da se i povijest filozofije određuje kao povijest »kriza« filozofije sa svojim vlastitim pozitivizmom. Jedna od najdubljih kriza jeste baš Kantova »kritika«; mjesto te kritike nije ništa drugo do **ethos kao kritika spoznaje**; ljudski ethos se jedino tu pokazuje kao »krisis«. Tumačiti Kantovu kritiku čistog teorijskog, praktičnog i estetskog uma u **vidokrugu i interesu** ethosa kao ethosa spoznaje znači, prvo i prije svega ostalog, ostati filozofski pozitivist, odnosno ne vidjeti **implicitnu kritiku filozofskog uma** koji sebi stanište nalazi u spoznaji; narav takvog uma je gnostička. Ethos jest svijesti jeste u znatljivom, jedinom što jest, pozitivnom; jestost i njezina znanost jesu, međutim, onaj princip po kojem ethos prestaje biti zbiljski ljudski ethos demonske

moći (pjesmo-)tvorenja i postaje **etika**, znanje najbolje naravi, najboljeg staništa. Tek za etičko mišljenje počinje postojati dobro i zlo, po čemu drugom do li po principu znanja dobro i zlog; znano dobro je, međutim, daleko od toga da bude zbiljski ljudski ethos: ethos spoznaje etika je. Sigurno je onda da filozofija i počinje u ethosu spoznaje, znajući jedno, istinito i dobro. Dmonska (ili davolska) narav ethosa pokazuje svoje pravo lice onda kad, uzimajući za »pravi« lik spoznaju, prestaje biti pravi ljudski lik. Odlučujući se za »jestost«, filozofija se raz-lučuje od sveg što »nije«, jer nije nikakav predmet: jedan, istinit i najbolji predmet spoznaje jeste spoznaja sama. To je pravo i jedino mjesto gdje se susreću princip znanja i princip življenja, koji sebe određuju iz interesa i po interesu ethosa spoznaje — praksa yoge. Zato sada možemo korigirati raniji iskaz — yoga nije prijelaz u praktički um, nego već svoj vlastiti praktički lik, spoznaja kao sama praksa. Ethos sebe određuje po spoznaji, spoznaja sebe po ethosu. Kakva spoznaja, takav ethos. (Kakav ethos, takva spoznaja.)

Ako bi samo ovo trebalo biti filozofija, a sve ostalo nefilozofija, »predfilozofija«, pred i antikultura duha, onda bi bilo bolje da je nema. No, činjenica da nje ipak ima, vraća nas u povijest njezinih kriza, njezin pravi ethos. Bez njega nećemo razumjeti ništa, ponajmanje yogu, koju, i na žalost, ne možemo »dovoljno adekvatno« prevesti »disciplinom«, čak ni onda kad »yoga« kao tehnički termin i znači »disciplinu«, jer takva yoda doista jeste onaj ethos gdje se sprega sveljudske i svih ljudskih moći reducira na jednu, pravu i »najbolju«, spoznajnu moć; što je yoda više i bolje ethos spoznaje, to je manje ljudski ethos. Yoda, kojeg Vi u interesu komparacije »direktno i neposredno« dovodite u vezu s Kantom, jeste ono što označuje dnanayoga, disciplina znanja, što bismo bolje mogli razumjeti kao »spregu moći znanja«. Dnanayoga jest pravi, najviši i najkonzekventniji lik filozofskog uma koji sebe određuje kao ethos spoznaje. Danayoga je ethos i život spoznaje. Ethos spoznaje je »praksa znanja«. Ako je ovdje nemoguće dati smislen prikaz i interpretaciju redukcije demonskog ljudskog ethosa na spoznajni ethos, moguće je, ipak, barem nešto: moguće je vidjeti da ethos spoznaje svoje pravo lice pokazuje kao etika, a ne kao praktički um. Kanta se može uvlačiti u komparativnu filozofiju samo tako da se ignorira interes njegove kritike »filozofskog« uma. Taj čin ima za učinak istu onu epistemologizaciju života koja nastupa s redukcijom »dmonske« ljudske naravi na njegovu spoznajnu »bit«, koja se i realno dogodila rođenjem »filozofije«.

Izgleda, možda, da je u Heraklitovim tajanstvenim fragmentima ostalo nevideno još nešto važno, naime, da se spoznaja odriče ljudskoj naravi i pripisuje samo bogovima, (diels, B 78) što bi, možda, moglo izgledati davna, već tako arhajska potvrda za Vašu tezu, kojoj se, naravno, može naći i paralela u ideji »avidye«, metafizičkog neznanja, uvjetovanom nesavršenosti ljudske spoznajne moći, što Vi, ako sam uopće uspio razumjeti Vaš »biologizam«, vidite u ljudskoj biološkoj konstituciji, naravi čovjeka naprosto (ili, možda, kao Vaš Scheler, u »mjestu čovjeka u kozmosu«). Ne preostaje ništa drugo nego da se sada pitamo kakav je to uopće ljudski ethos spoznaje koji se »transcendentalno« fundira u ljudskoj biološkoj konstituciji, koja je, naravno, unaprijed (da li je to a priori?) nesavršena? Nakon redukcije svih ljudskih moći na »spoznajnu« (jednu i najbolju), nije teško slijegati ramenima pred njegovom spoznajnom nemoći; ta navodna spoznajna moć jeste zbiljska nemoć, jer joj je mjesto (ethos) rođenja epistemologizacija svijesti. Ova se odvija po principu redukcije i privacije zbiljskih moći na i za jednu, koju već sada, iako je ideja samo nabačena, možemo nazvati **nominalnom**. Taj problem se vidi »već« kod Heraklita, i — da upotpunimo »komparativnu« shemu — na indijskoj strani u odnosu samhitā prema brāhmanama i upanišadama, i povratno, od upanišada prema brāhmanama i samhitama, što je realna slika njihove višestruke i višesmerne ambivalencije.

Pozitivizam (komparativne) filozofske svijesti, u Vašem slučaju, upotpunjuje još »biologija«. Kako je biologija, međutim, potrebna tek toliko da se objasne korijeni ljudske spoznajne nemoći, Vaše insistiranje na tome je vrlo začuđujuće. Ono što neko promišljanje ljudskog ethosa kao istinski filozofski interes može i mora interesirati, jeste njegov spoznajni karakter sam, a ne »korijeni« spoznajne nemoći, jer te iste korijene spoznajne

nemoći nećemo naći nigdje drugdje nego u samoj spoznaji. Ako je komparativna filozofija po principu i interesu znanja već dovoljno »filozofična«, po tom istom principu ona je i suviše nemoćna. Ethos čovjeka nije (samo) znanje.

Zar sada nije dovoljno jasno da moja insinuatorska (i još gore od toga) rečenica, umetnuta u zagrade »(što se inače još može zvati »arisch« ili »indogermanisch«)«, nema nikakvu drugu svrhu nego da pokaže neplodnost, čak promašenost Vašeg termina »indoevropska« filozofija, i to ne samo ako, nego baš zato što Vi, kako kažete, pod »indoevropski« hoćete da mi razumijemo geografske koordinate. Koja to ljudska narav poznaje geografske koordinate, osim one koju nazivamo folklorom? Vas barem ne interesira folklor; folklor je »to symbebékōs«, Vi tražite »to hypokeimēnos«, ili, kako kažete, »onu uzvišenu ljudsku narav dostojnu njegovu racionalnog bića«. Uzvišena racionalnost ljudskog bića ne trpi njegov »urođeni« demonizam. Što, međutim, ako baš »folklor« jedino »dovoljno adekvatno« izražava tu uzvišenu ljudsku narav?! Što ako je ta narav demonska?! Srećom, postoje još barem neki ljudi koji se sami takvima osjećaju i nazivaju i čiji demonski ethos još uvijek tvoreći znā i znajući stvara po istoj onoj pjesmotvornoj moći koja bješe prije bivstva i nebištva, života i smrti, po kojoj bješe da bude i da ne bude, da jest i nije. **Ljudskost** tih »Ljudi« se i dan-danas smatra **nekulturom**; ipak, ta »nekultura« je njihov pravi ethos.

Ako Vi ljudski ethos razumijete kao thos spoznaje, onda je jasno i zašto govoreći o »ethosu« mislite »etiku«, kao što govoreći o »transcendentalnom« mislite transcendentno koje nadilazi ljudsku spoznajnu moć, takó da ju pretvara u nemoć; takvo transcendentno nije i ne

treba da bude ljudsko stanište, jer nije ljudsko. U svakom slučaju, konzekvence iz biologizma kojim se hvalite, treba da povučete Vi. Iz ethosu spoznaje s biološkim korijenima filozofiji nema povratka u pravi ljudski ethos, u ljudskost ethosu. To je jedini smisao rečenice u zagradi; nije bilo riječi o fašizmu nego o opasnosti od epistemološkog besmisla. Isto tako ste propustili da vidite da u mom prikazu Vaše knjige o komparativnoj filozofiji stoji: »...ne više«, što jedino znači, ne više filozofska znanost u interesu komparacije i apologije bilo koga i bilo čega, nego filozofska produkcija odnosa Istoka i Zapada.

(Tübingen, 20. 10. 1983.)

Borislav Mikulić

Časopis »Kulture istoka« je u svom nultom broju objavio prikaz knjige Č. Veljačića »Ethos spoznaje u indijskoj i evropskoj filozofiji« autora B. Mikulića, istovremeno sa odgovorom profesora Veljačića na pomenuti prikaz, što je na izvestan način podsticaj za jedan konstruktivan i plodan razgovor. Tekst B. Mikulića »Ethos je čovjeku demon« je nastavak započetog dijaloga sa profesorom Veljačićem.

Zbog tromesečnog izlaženja pomenutog časopisa, što bitnije vremenski onemogućava adekvatno vođenje razgovora, časopis Polja je preuzeo tekst B. Mikulića smatrajući da je na svojim stranicama imao tekstove posvećene ovoj problematici i uzimajući u obzir da su profesor Veljačić i B. Mikulić dugogodišnji saradnici i prijatelji časopisa.

Čin objavljivanja ne mora podrazumevati potpun saglasnost s iznesenim tvrdnjama autora. Mišljenja smo da tek sučeljavanje obeju strana može doprineti potpunom uvidu i rasvetljavanju pokrenutih problema.

REDAKCIJA

